

ISTORIE

CONTEMPORANĂ

Françoise Thom, strălucita elevă a lui Alain Besançon, a fost de foarte tânără perfect pregătită pentru sovietologie. *Agrégée* de rusă, a cunoscut direct „socialismul real“, prin lungi stagii la Moscova (un an la universitate, trei ani la Editura MIR) și nenumărate călătorii în tot fostul imperiu. Françoise Thom s-a impus astfel printre autoritățile mondiale din domeniul studiilor ruse și sovietice, numărându-se, alături de mentorul ei, printre rarii occidentali care au înțeles misterele ascensiunii lui Gorbaciov și ale prăbușirii comunismului de stat. A predat în învățământul secundar, apoi la Université de Paris X – Nanterre, înainte de a-și începe cariera la Sorbona, unde se ocupă în prezent de istorie contemporană, cu accent pe istoria relațiilor internaționale și a Războiului Rece. Este fiica lui René Thom, autorul teoriei catastrofelor.

A debutat cu o carte despre derivatele sovietizante ale învățământului francez, *L'École des barbares* (1985, în colaborare cu Isabelle Stal). *La Langue de bois* (1987; trad. rom. Humanitas, 1993, 2005) este o versiune prescurtată a tezei sale de doctorat, pregătită sub îndrumarea lui Alain Besançon. S-a impus cu *Le Moment Gorbatchev* (1989; ediție adusă la zi, 1991), lucrare excepțional documentată și lipsită de iluzii (poate de aceea autoarea a fost concediată de criptocomunistul director al Institutului de Polemologie la care lucra). Alte scrieri: *Les Fins du communisme* (1994; trad. rom. 1996), *Beria: Le Janus du Kremlin* (2013), *Géopolitique de la Russie* (2016, în colaborare cu Jean-Sylvestre Mongrenier).

FRANÇOISE THOM
PUTIN
ȘI PUTINISMUL

Traducere din franceză
de Adina Arvatu

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

CUPRINS

Introducere.	7
1. BAZA RUSEASCĂ.	11
Amprenta „zonei“.	11
Geneza putinismului.	21
Operațiunea „Succesorul”: Triumful „comunicării“.	36
<i>Who is Mister Putin?</i>	39
Ofițerul KGB	47
Sistemul Putin.	55
Se schimbă vântul.	72
Refugiul în trecutul istoric	76
O criză la vârf?.	86
Prețul obsesiei antioccidentale.	91
2. PUTINISMUL ȘI LUMEA	102
Vremea optimismului	108
Punctul de cotitură: 2008–2011	119
În curs de coliziune	126
Detronarea Occidentului.	135
Schimbarea Occidentului	140
Puncte de convergență cu Occidentul?	161
Concluzie	167
Bibliografie și surse.	171

INTRODUCERE

Contemporanii au înțeles că, în încercarea de a înăbuși revolta, opricinina¹ semăna anarhie și, vrând să-l protejeze pe suveran, surpa temeliile statului. Lansată împotriva unei revolte imaginare, ea a dus la o revoltă reală.

— Vasili Kliucevski

Imensa mașină e lansată la voia întâmplării; nimănui nu-i pasă de viitor; echipajul pare să aștepte primul uragan pentru a-și împărți prada după naufragiu. — Franz Lefort, ambasadorul Saxoniei în Rusia, 1728

În Occident și în Rusia, natura regimului putinist rămâne o întrebare deschisă, și nu reușim să-i găsim o definiție care să nu ridice imediat obiecții întemeiate. Să fie vorba de un autoritarism mascat de decoruri democratice stil Potemkin? Dar atunci cum se explică limitele evidente ale puterii Kremlinului? Sau avem de-a face cu o formă deghizată de autocrație, înscriindu-se astfel în continuitatea istoriei ruse? Însă cum să analizăm, în acest

1. Instituție creată de țarul Ivan cel Groaznic în 1565, un fel de poliție politică însărcinată cu combaterea înaltei trădări. Ea va face să domnească teroarea până în 1572.

caz, elementele vizibile de sovietism care saturează sistemul putinist? Ne aflăm, mai degrabă, în fața unei oligarhii mafioate care nu caută decât să se îmbogățească? Dar atunci cum să interpretăm ambițiile geopolitice ale elitei moscovite? Ori trebuie să vedem în putinism un „fascism postmodern“, ba chiar un neototalitarism *soft*? Cât de pertinente sunt aceste definiții în absența unei ideologii structurate și ținând cont de caracterul punctual al represiunilor?

Trei obstacole fundamentale stau în calea înțelegerii fenomenului putinist. Primul ține de perceperea greșită a postcomunismului rus în termeni de „tranziție“; ne concentrăm asupra presupusului punct terminus (democrația liberală), fără să ne întrebăm dacă substratul social permite o astfel de evoluție. A doua eroare de perspectivă este să credem că fenomenul putinist coincide cronologic cu venirea la putere a lui Putin în 1999–2000 și că sistemul putinist reprezintă antiteza regimului lui Boris Elțin, când de fapt bazele acestui sistem sunt puse încă din 1992–1993, iar rădăcinile lui sunt cu mult mai vechi. A treia greșeală este să ne imaginăm că acest regim e specific rusesc, în timp ce el s-a născut prin conectarea societății postcomuniste arhaice la tendințe cât se poate de recente și foarte puțin înțelese, care acționează în societățile noastre occidentale postmoderne. Tocmai această originalitate a fenomenului putinist îl face greu de definit.

La fel de derutant e și paradoxul ce se regăsește în inima putinismului. Acesta se pretinde un regim al stabilității în contrast cu „haosul“ anilor 1990 (și cu „haosul“ astăzi în creștere în Europa și Statele Unite). În același timp, așa cum vom vedea, arhitecții lui nu gândesc decât în termeni de raporturi de forțe. Și, în ciuda solidității aparente a regimului, liderii de la Kremlin par obsedați

de precaritatea lui, deoarece simt că o putere neancorată în instituții se poate prăbuși din senin. De aceea ei încearcă să dezamorseze riscul prin mobilizarea societății împotriva inamicului extern și a „coloanei a cincea“. Însă această politică sfârșește prin a duce la degradarea relațiilor Rusiei cu țările occidentale, ceea ce contribuie la fragilizarea regimului pe termen lung. Într-adevăr, riscul perceput al destabilizării interne, atribuit relei-voințe a dușmanilor Rusiei, și nu refuzului liderilor de la Kremlin de a-și baza regimul pe legi și separația puterilor, se traduce prin instituirea unei politici externe de subversiune, menită să-i împiedice pe occidentali să uneltească împotriva Rusiei, forțându-i să se ocupe de propriile probleme. Pentru a surprinde funcționarea sistemului putinist atât în politica internă, cât și în cea externă, precum și angrenajul fatal evocat mai sus, e așadar esențial să înțelegem cum percep liderii ruși lumea și oamenii. Pentru un occidental, este o experiență dificilă și derutantă. Obiectivul nostru e de a oferi câteva chei ce întredeschid porțile unui univers foarte diferit de al nostru.

BAZA RUSEASCĂ

AMPRENTA „ZONEI“

Mediul criminalității [...] destramă țesutul societății noastre civile încă imature. Uneori [...] el se substituie chiar societății civile. — Valeri Zorkin, președintele Curții Constituționale a Rusiei

Rușii sunt încă foarte arhaici. [...] Noi nu suntem cetățeni, ci mai degrabă un soi de trib. — Igor Iurghens, consilier al președintelui Medvedev

Civilizația sovietică era în același timp un amestec de închisoare și grădiniță. — Svetlana Aleksievici

Un factor în mare parte subestimat al genezei Rusiei de astăzi este influența universului carceral. Societatea sovietică era o magmă atomizată, traversată de mici rețele neoficiale menite să eludeze prohibițiile statului. Cum orice activitate economică individuală – la fel ca „parazitismul“ – era pedepsită, numărul sovieticilor trecuți prin Gulag era considerabil. Din 1960 și până la sfârșitul anilor 1980, au fost pronunțate 35 de milioane de sentințe de detenție. În 1997, erau încă 900.000 de deținuți în Rusia. Astăzi, unul din patru ruși a trecut prin detenție, iar în unele orașe siberiene, unul din doi, ba chiar

întreaga populație masculină. „Zona“ a impregnat societatea rusă, influență atestată de evoluția limbii începând cu sfârșitul anilor 1980. Limba rusă a devenit într-o asemenea măsură „penală“, încât argoul închisorilor și *new-speak*-ul infractorilor nu mai șochează pe nimeni: însuși președintele Putin face uz de ele frecvent.

Închisoarea și lagărele au servit drept interfață între lumea infractorilor și restul societății ruse. Infractorii erau „aproiați social“ de bolșevici. Conform ideologiei la modă în anii 1920 și 1930, ei puteau fi „reeducați“ și transformați în comuniști adevărați. La rândul lor, penalii erau bucuroși să încurajeze astfel de iluzii, ceea ce le permitea să supraviețuiască mulțumită unor condiții de detenție mai bune decât cele rezervate „politicilor“. În anii 1930, această lume interlopă sovietică devine încetul cu încetul un „ordin clandestin“ tentacular (expresia îi aparține lui Varlam Șalamov, autorul *Povestirilor din Kolîma*), ierarhizat, guvernat de un cod intern (*poniatie*) ce continuă să se dezvolte până prin anii 1970. Autoritatea criminală, *vor v zakone*, e cooptată de comunitatea hoților. Candidatura îi este examinată în amănunt: aspirantul la poziție trebuie să fi fost deținut în lagăre, să nu fi cooperat niciodată cu autoritățile, să nu fi fost niciodată sodomizat și să aibă sprijinul altor două căpetenii criminale. Dacă îndeplinește aceste condiții, el e „încoronat“ în timpul unei adunări a *vorî v zakone* și face următorul jurământ: „Sunt mort. N-am rude, pentru mine nu există decât codul hoților și tovarășii mei“. În epoca stalinistă, un *vor v zakone* nu avea dreptul să întrețină relații de lungă durată cu o femeie sau să aibă averi personale. Tot ce se obținea prin jaf era vărsat la *obșceak*, casieria grupului. De reținut că mafia rusească își are elitele ei, mai sus-numiții *vorî v zakone*, însă nu și un centru al pu-

terii. Diverse grupuri rivale se luptă pentru controlul teritoriilor și activităților rentabile.

Rețeaua de *vorî v zakone* se extinde de la începutul anilor 1930, în paralel cu extinderea Gulagului, când lagărele de concentrare devin lagăre de muncă, când Arhipelagul Gulag cuprinde toată Uniunea Sovietică, umflat de afluxul de țărani deculacizați. Se pune atunci problema supravegherii și controlării acestei mase enorme de deținuți. Administrația carcerală găsește soluția: sarcina de a menține ordinea în locurile de detenție e încredințată lumii interlope. Ceilalți deținuți, și mai ales „politicii“, sunt supuși infractorilor și trebuie să îndure hărțuirea și sadismul acestora. „Criminalii cei mai inveterați se vedeau înzestrați cu o putere nelimitată asupra insulelor Arhipelagului, asupra compatrioților lor [...], o putere la care n-ar fi putut visa vreodată în stare de libertate – dispuneau de oameni ca de sclavi...“, scrie Soljenițin.

Mentalitatea interlopă pătrunde în societate mai întâi prin intermediul lagărelor. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, infractorii sunt eliberați din lagăre și înrolați în Armata Roșie. Ei se disting în misiunile de recunoaștere și în operațiunile din spatele frontului. După război, se dezlănțuie un val de banditism: infractorii noștri lăsați la vatră se întorc la activitățile lor obișnuite, căliți de pregătirea lor militară. Curând, îi regăsim din nou în lagăre, unde hoții rămași în detenție în timpul războiului le fac o primire glacială, acuzându-i că au trădat codul și au trecut de partea dușmanului. Fostii lor făptați îi vânează fără milă. Între timp, explozia de crimă organizată din țară îngrijorează autoritățile sovietice, care încep să înțeleagă primejdia pe care o reprezintă politica de alianță cu cei „aproțiați social“. Ele vor profita de dezbinarea din lumea interlopă pentru a stârni un

război civil. Desprinzând un număr de *vorî v zakone* de codul hoților, care interzice orice cooperare cu reprezentanții puterii, autoritățile sovietice reușesc să-i transforme pe aceștia în colaboraționiști declarați ai administrației penitenciare. Începând din 1948, Arhipelagul Gulag e zguduit de o luptă pe viață și pe moarte între *suki* (infractorii coopțați de autorități) și cei rămași fideli codului hoților. Acest conflict sângeros îi va slăbi pe *vorî v zakone*, dar fără să ducă la dispariția lor. Ei supraviețuiesc în cântecele, eroii și modelele unui folclor de legendă. Înăsprirea politicii penitenciare sub Hrușciiov începând din 1961 se va traduce printr-o nouă închidere a lagărelor, rebotezate „colonii“, și o presiune crescută asupra deținuților, pe care autoritățile caută să-i recruteze în scopul menținerii ordinii. Așa se naște o mafie nouă, extrem de brutală, călită de rezistența la politica punitivă a administrației carcerale. În timpul regimului lui Brejnev, *vorî v zakone* evoluează. Ei adună averi personale, mai ales prin extorcarea așa-numiților *țehoviki*, întreprinzători ai economiei paralele ce se dezvoltă în anii 1970.

După dezghețul hrușciovist renaște imaginea romantică a mafiei atât de dragă anilor 1920 și celebrată de o întreagă literatură, bine reprezentată de Isaac Babel. Această viziune idealizată îl indignează pe Șalamov, pentru care lumea interlopă reprezintă gradul zero al umanității, iar lagărul, un concentrat „de suspiciune, ură și minciună“. Șalamov nu crede că experiența lagărului poate aduce ceva bun ființei umane și este exasperat de gestul lui Soljenițin de a creiona personaje transfigurate de rezistența din detenție. În 1962, el îi scrie acestuia:

Lumea infractorilor – regulile, etica și estetica ei – e cea care pervertește sufletele tuturor celor asociați cu lagărele, fie ei